

ВІДЗІВ

офіційного опонента на дисертацію Кухлева Антона Сергійовича «Матеріали особового походження як джерело із соціальної історії Південної України кінця XVIII – початку XX ст.», представленій на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06. – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни

Джерелознавство належить до засадничих галузей не тільки історичного знання, але й гуманітаристики в цілому. Важливість вдало здійсненого евристичного пошуку та подальшої наукової обробки актуалізованих першоджерел для будь-якої історичної реконструкції є апіорною та беззаперечною. У рамках дослідницьких процесів, які відбуваються у вітчизняній науці впродовж останніх трьох десятиліть, ми можемо виокремити потужний джерелознавчий напрямок. Студіювалися найрізноманітніші проблеми, проте т.зв. «его-джерела» все ще стоять осторонь магістральних шляхів наукового пошуку. Представлена на розгляд праця А.С. Кухлева відрізняється із загалу тим, що це є перша спроба актуалізувати всю сукупність джерел особового походження, які було випродуковано від кінця XVIII і до початку XX ст., і продемонструвати їх інформаційний потенціал у справі реконструкції окремих аспектів соціальної історії південноукраїнського регіону. Через це важливість роботи, її практична значущість не підлягають сумніву.

Структура дисертації, на наш погляд є зваженою: робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку джерел та літератури. Подібний розподіл тексту цілком узгоджується із поставленими дослідницькими завданнями.

У **Вступі** дисертантом було доведено актуальність проблеми, вказано на зв'язок з науковими темами, визначено об'єкт і предмет, хронологічні і територіальні межі, мету та завдання дисертації, наукову новизну

одержаних в дисертації результатів, визначено практичне значення дослідження (С.11-15). Однак, він містить і дискусійні положення. Зокрема, визначення географічних меж дослідження (С.11-12) в джерелознавчому вимірі штучно звужено географічною локалізацією архівних установ, до яких дістався і де працював дисертант: державні архіви південних областей (всього 3), ЦДІАК та ІР НБУ. Але ж матеріали за темою, безумовно, можна віднайти й в решті архівів краю, його музейних і бібліотечних зібраннях, не кажучи вже про матеріали зарубіжної українки, сформованої за рахунок сімейних і особових архівів вихідців з Південної України, які виїхали за кордон внаслідок військово-політичних і соціальних потрясінь першої половини ХХ століття.

Крім цього, наголошуючи на науковій новизні дослідження та акцентуючи на тому, що було зроблено «вперше» (С.13), дисертант явно перевищує власні заслуги в плані архівної евристики, оскільки на використанні в роботі матеріали, спиралися у своїх роботах чимало його попередників.

Перший розділ дисертаційного дослідження – **«Стан наукової розробки проблеми, джерельна база та методологія дослідження»** (С.16-46), автор присвятив з'ясуванню стану наукової розробки проблеми її попередниками, опису сформованої ним власної джерельної бази та окресленню задіяного методологічного інструментарію.

У параграфі 1.1. – «Історіографічний аналіз проблеми» – дисертант спробував розв'язати одне з поставлених дослідницьких завдань. Для цього він пішов традиційним (можна сказати й «класичним») шляхом виокремлення певних історіографічних періодів (С.16), паралельно проаналізувавши здобутки найбільш знаних дослідників (С.16-44). Відзначимо, що для того, аби досягти кінцевої мети здобувач простудіював велику кількість праць, як спеціально присвячених темі його

дисертаційного дослідження, так і тих, що стосуються джерелознавства в цілому – 125 позицій (С.221-233). Все це є явним позитивом підрозділу.

Проте, можна вказати й на низку недоречностей та недопрацювань. Наприклад, ведучи розмову про друковані видання, на сторінках яких публікувалися й аналізувалися різноманітні джерела мемуарного характеру, варто було б не обмежуватись одним лише «Одесским альманахом», а опрацювати ширше коло періодичної преси – «Одесский вестник» (1827–1893), «Новороссийский телеграф» і «Губернские ведомости» трьох південних губерній (с. 16-17). На загал, аналізуючи I-й період, авторові не вдалося сповна вміститися в рамки робіт джерелознавчого характеру, які б зосереджували увагу на дослідженні матеріалів особового походження: згадує і власне публікації історичних джерел, і їх використання при створенні історичного наративу (С.16-20). Поясненням цього може бути його недостатня обізнаність із роботами українських вчених, присвячених розвитку історичного джерелознавства на теренах України у ХІХ на початку ХХ ст. (тут можемо відіслати його, хоч би, до нещодавно захищеної кандидатської дисертації молодшої харківської дослідниці Т.С. Китиченко «Розвиток історичного джерелознавства в Україні (1840-ві – 1920-ті рр.)», Запоріжжя, 2018).

Аналізуючи II-й – радянський – період історіографічного засвоєння проблеми, дисертант лише побіжно, без розгорнутого огляду, згадує внесок провідних істориків-джерелознавців тієї доби в дослідження теми (С.20). При цьому він обійшов увагою таких знаних фахівців як С.О. Шмідт, П.М. Ковальський, І.Д. Ковальченко, які плідно працювали в площині дослідження мемуаристики та епістолярії.

Третій історіографічний період, від часів перебудови та здобуття Україною незалежності, виписано найбільш ґрунтовно та старанно. Це й не дивно, адже саме на кінець ХХ – початок ХХІ ст. припадає сплеск археографічної активності вітчизняних науковців, як слідство зняття

ідеологічних заборон на дослідження багатьох тем української історії, у тому числі й досліджуваного періоду (с. 21-32).

Крім цього автору дисертаційного дослідження варто було б попрацювати й над стилістикою речень, тоді б не було конструкцій на кшталт – «виникла значна кількість робіт із різними історичними умовами» (С.16). Безумовно, подібна неохайність не личить науковому тексту.

Переходячи до наступного підрозділу дисертації А.С. Кухлева, треба відзначити достатньо високий науково-методологічний рівень здійсненого нею аналізу історичних/історіографічних джерел (параграф 1.2 – «Джерельна база дослідження»), який нерозривно супроводжується аналізом умов їх формування (С.32-41). Автором було актуалізовано представницький комплекс джерел за темою – 110 одиниць зберігання із фондів архівних, музейних і бібліотечних установ міст Києва, Одеси, Миколаєва та Херсона (С.195-202), і 240 позицій у списку опублікованих джерел (С.202-221).

Обрана дисертантом класифікаційна схема видається нам, у цілому, зваженою та виправданою. Проте, вказуючи на видовий склад актуалізованих джерел, автор цілком даремно застосовує при цьому вельми формальний їх поділ на опубліковані та архівні (С.33).

Також вкажемо на те, що аналізуючи персональний вимір авторів мандрівник записок (т.зв. «трєвелогів»), здобувачу варто було б не тільки проаналізувати їх з позицій соціальної належності та роду занять, але й зробити наголос на їх етнічному походженні, ступені інтегрованості в соціум регіону, який вони описують (наприклад, проїжджі мандрівники; іноземці, які певний час мешкали в краї; українці/росіяни, які проживали в інших регіонах імперії, але відвідали Південь; місцеві мешканці і т.д.) (С.34).

Також, розмислюючи над функціональними властивостями джерел мемуарного жанру (С.35-36), дисертантові не завадило б «взяти на озброєння» напрацювання останніх двох десятиліть у цій галузі, наприклад російської дослідниці М.Ф. Румянцевої, тим більше, що на С.31 він посилається на текст колективного підручника з джерелознавства (позиція № 405 в списку використаних джерел та літератури), розділ в якому, присвячений історичним джерелам XVIII – початку XX ст., написала вказана авторка.

Підрозділ 1.3. «Методологічна основа дослідження» (С.41-47) було виписано здобувачем старанно, але й без особливих новацій, тобто, традиційно. Головним зауваженням буде те, що розглядаючи спеціально-історичні методи, використані при написанні дисертаційного дослідження (С. 43-45), дисертанту треба було збільшити «фокус приближення» та на цілком конкретних історичних джерелах, хоч би 2-3 реченнями, зобразити як же кожен із них працює на практиці.

Другий розділ дисертаційного дослідження – **«Матеріали особового походження як джерело до вивчення соціально-економічного розвитку Південної України»** (С.72-119), А.С. Кухлев присвятив дослідженню того, яким чином процеси заселення та господарського освоєння нашого південного регіону знайшли відображення у наративних джерелах, які вийшли з-під пера вітчизняних і зарубіжних авторів від кінця XVIII і до початку XX ст. включно.

Відразу відзначимо (і цей постулат сміливо можна відразу ж екстраполювати на наступні два розділи дисертації !), що автором було здійснено колосальну роботу із виявлення, атрибуції, аналізу і введення до наукового обігу інформації, вміщеної у кількох сотнях опрацьованих ним тревелогів, спогадів, щоденників, автобіографій і комплексів епістолярій. Акцентування уваги наукової спільноти на різних темах, що стосуються соціальної історії краю в досліджуваний

період часу, безперечно прислужиться багатьом поколінням істориків, культурологів, соціологів, філологів й інших фахівців із різних галузей гуманітаристики.

Разом із цим, високо оцінюючи працю, виконану автором дисертаційного дослідження, ми, все ж таки, змушені не обминути нашою увагою всі помічені недоліки й зробити зауваження, в чому власне й полягає суть опонування. Зробимо це по кожному із параграфів Розділу 2. Отже, у параграфі 2.1. «Подорожні записки про соціально-економічний розвиток регіону» (С.72-94) ми закидаємо дисертанту таке:

- Недостатній рівень персоніфікації авторів тревелогів: імена подано лише заголовним літерами; не вказуються роки життя; бракує важливих відомостей про освітній рівень, характер занять і т.п. (С.48-49, 51-53, 55, 59, 61-64). Це ж зауваження є справедливим і по відношенню до інформації, вміщеної в інших структурних підрозділах дисертації.

Зауваження до підрозділу 2.2. «Мемуари та щоденники про розвиток господарства» (С.65-81), будуть такими:

- Суттєвим недоліком параграфу є те, що картина формування етнічно строкатого населення околиць Одеси дещо спотворена перекрученнями на кшталт: «розселені колонії болгар, слов'ян та німців» (С.67). Тут можна нагадати авторові, що болгарі якраз і є слов'янським народом. Або ж євреїв-мешканців Херсонської губернії він іменує «іноземцями» (С.79).

- Подекуди незрозумілою є хронологія інформації, вміщеної мемуарах. Наприклад, А.С. Кухлев «записки одеського періоду життя» Л. Рошешуара, але не вказує, на які ж саме роки припав цей період. (С.67).

При цьому безперечним науковим здобутком дисертанта є вміщення в параграфі 2.2 відомостей про рукописи мемуарів уродженців Херсону – В.А. Страдомського, Л.П. Соловійова та Т.Д. Зіздо, віднайдених ним у Державному архіві Херсонської області (С.72-73), які є цінним джерелом інформації про життя цього міста наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Аналогічні «маленькі відкриття» було зроблено автором і у випадку з Одесою – мемуари І.П. Литовченка та щоденник П.П. Котляревського (С.73, 75).

У параграфі 2.3. «Відображення соціально-економічної сфери в епістолярних джерелах» нами були помічені такі недопрацювання:

- Дисертант використав недосконалий понятійний апарат, через що трапляються дещо дивні для джерелознавця конструкції як «книга листів» (С.83). Очевидно, що треба було писати: «опубліковані епістолярії», «видані матеріали листування» чи якимось подібно.

- Інколи дисертант зачисляє в розряд епістолярій тексти, які є такими лише за формою, але ж не за змістом, наприклад «Письма из полуденной России одного путешественника» маркіза Г. Кастельно, які є безперечним тревелогом. Традиція іменування подорожніх записок «листами» наприкінці XVIII початку XIX ст. була досить поширеною: порівняти, хоч би, із «Письмами русского путешественника» Миколи Михайловича Карамзіна (1797). Ті ж самі риси – тревелог за змістом, серія листів за формою передачі текста – притаманні й згадуваним дисертантом нотаткам англійської мандрівниці М. Гутрі. (С.85-86).

Третій розділ дисертації – **«Інформативний потенціал джерел особового походження щодо духовної сфери південноукраїнських губерній»** (С.98-141). До притаманних йому позитивних моментів слід віднести ретельний аналіз виявлених і опрацьованих наративів, з'ясування їх інформаційного потенціалу для вивчення культурного, релігійного життя та розвитку освіти в Північному Причорномор'ї впродовж «довгого XIX-го століття», себто із часовими вклиненнями в кінець XVIII та початок XX століть.

Традиційно констатуємо важливість виконаної дисертантом роботи та його беззаперечні наукові здобутки, вкажемо на окремі авторські прорахунки.

Так, у підрозділі 3.1. «Записки мандрівників про духовний розвиток Південної України» (С.98-109), вони є наступними:

- Розмисли дисертанта над суттю прочитаних текстів, подекуди, відрізняються «не причесаністю». Так, переповідаючи зміст подорожніх записок князя І.М. Долгорукого (1810) та його враження від відвідин Одеси, він пише: «до християнських церков автор записок не виказував негативного ставлення» (С.99). Й, дійсно, з чого б це освіченому можновладцю погано відзиватися про православні (із старообрядськими включно) чи католицькі храми? Або ж: «всі євреї знали грамоту й любили церковні книги, які скуповували у великій кількості» (С.99). Незрозуміло, чи то йшлося про іудейські релігійні тексти (ту ж Тору), чи про спекуляцію торговцями-євреями православною літературою.

- Інколи автор автоматично переказує текст, без аналізу, як-от, згадуючи «Путівник по Криму» Ш. Монтадона, він зауважує, що згідно опису, в 1830-х роках у Сімферополі було «три грецькі церкви», одна вірменська, п'ять мечетей та одна католицька каплиця». Зрозуміло, що тут під «грецькими» слід розуміти православні церкви взагалі, з яких лише одна була власне грецькою, а дві інші знаходились у віданні РПЦ (С. 100).

- Здобувачу варто було б краще орієнтуватися в реаліях часу, до якого відносяться досліджувані ним історичні джерела: орієнтуватися в персоналіях, знати офіційні назви посад, які займала та чи інша особа. Тоді б був не «опікун німецьких колоній Контеніус» (С.102), а «надворний радник Самуїл Христіанович Контеніус, головний попечитель Контори опіки над іноземними поселенцями Півдня».

До підрозділу 3.2. – «Джерельні можливості спогадів і повідомлень» (С.109-127) – дисертаційного дослідження, висловимо наступні претензії:

- На постатях і текстах деяких мемуаристів варто було зупинитись більш розгорнуто, не вдовольняючись стандартним абзацом з 2-3 речень. Наприклад, на спогадах відомого історика радянської доби Є.В. Тарле,

уродженця м. Херсона (С. 111). Тут можна було б дослідити різницю у підходах до написання спогадів у фахового історика із «пересічним» автором. Це ж саме є справедливим по відношенню до автобіографії істориків, викладачів Новоросійського (пізніше – Одеського) університету О.О. Кочубинського та С.Я. Борового (С.114).

Підрозділ 3.3. «Аналіз матеріалів листування» (С.127-141) здався нам одним із найбільш вдалих у всій дисертації А.С. Кухлева. Із зауважень до цього параграфу закинемо автору дисертації лише те, що у деяких випадках ним аналізуються не епістолярні комплекси, а поодинокі листи. Звичайно, інформація, вміщена в них, часто є дуже цікавою, а подекуди навіть унікальною, однак без розуміння загального культурного контексту, яке може прийти тільки в процесі вивчення діалогів адресата та адресанта, носить, радше, ілюстративний характер (С. 128-130).

Разом із цим, здобувач наукового ступеню спромігся надати по справжньому світу інтелектуальну пропозицію – показав просвітницьку діяльність миколаївського осередку на чолі з М.М. Аркасом, через введення до наукового обігу його приватного листування, виявленого дисертантом у фондах ОННБ (С.135-139). Те ж саме стосується сюжету про діяльність гуртку «Просвіти» у с. Мануйлівці на Катеринославщині, реконструйованого за епістоляріями його діячів (С.139-140).

У четвертому розділі дисертації – **«Свідчення матеріалів особового походження про повсякденне життя південноукраїнського регіону»** (С. 142-188) А.С. Кухлев поставив собі за мету дати оцінку текстам авторів досліджуваного періоду, як джерелу до реконструкції історії повсякдення. У цілому це йому вдалося. Так, здобувачем було з'ясовано інформаційні можливості для подібних реконструкцій трьох основних різновидів студійованих ним наративів – подорожніх записок, мемуаристики та епістолярій.

Однак, не обійшлося й без відхилень від «генеральної джерелознавчої лінії», несвідомих аберацій та просто недопрацьованих фрагментів у тексті.

Наприклад, у параграфі 4.1. «Мандрівні записки про повсякденність Південної України» (С.142-158), вдаючись до переказів текстів іншомовних, автор не завжди адекватно перекладає їх. Наприклад, у випадку із англійським мандрівником Т. Макгіллом, який, відвідавши у першій декаді ХІХ ст. Одесу, писав, що «...the Jewesses are by far the prettiest Israelites I ever saw in any country». У перекладі А.С. Кухлева ця фраза звучить як «єврейські жінки Одеси набагато красивіші ізраїльтянок» (С. 145). Звісно ж, що вживання терміну «ізраїльтянки» виглядає явним хронологізмом та вводить у оману читача. Очевидно, що тут адекватним переводом було б: «одеські єврейки вирізняються красою серед решти жінок Ізраїлевого закону, яких я тільки бачив у будь-якій країні».

У підрозділі 4.2. «Використання мемуарів у вивченні повсякденного життя регіону» (С.158-176) трапляються у тексті дисертації місця, коли автор не демонструє критичного ставлення до джерел мемуарного походження, забуваючи про специфічно суб'єктивний характер цього виду наративів. Через це зустрічаємо полярність та контрверсійність у оцінках сучасниками повсякденного життя в Одесі першої третини ХІХ ст., звідки неминуче виникає невизначеність – чи може бути на їх основі здійснена правдива історична реконструкція? (С.158-160). У зв'язку із цим, як зауваження більш загального характеру, маємо вказати А.С. Кухлеву на необхідність верифікації даних, що походять з матеріалів особового походження, інформацією з обліково-статистичних і актових джерел.

У наступному параграфі – 4.3. «Повсякденне життя краю в приватних епістоляріях» (С.176-188) – залишається пожалкувати з приводу того, що автор спромігся видобути з унікального комплексу листування катеринославських поміщиків І. Я. та О. П. фон Шпербергів лише чотири

речення переказів інформації до історії повсякденного життя дворянської родини поч. XIX ст. (С.178). Від себе зауважимо, що лише ці епістолярії, за багатством вміщених відомостей, можуть претендувати на те, аби стати об'єктом для повновартісного дисертаційного (PhD) дослідження.

На останок дозволимо собі зробити й «генеральне», так би мовити, зауваження до роботи в цілому. Це – куці біографічні відомості про авторів тревелогів, спогадів і листів, без яких залишаються несповна зрозумілими обставини створення ними текстів. Робота тільки б виграла, якби в ній, у якості окремого параграфу, з'явився просопографічний портрет тих же авторів мандрівних записок і мемуарів – підданців Російської імперії. Зважаючи на більш ніж ґрунтовний доробок у галузі біографістики белетристів XVIII – XIX ст., це було б неважко зробити (див.: Словарь русских писателей XVIII века. Вып. 1-3. М., 1988-2010; Русские писатели. 1800 – 1917. Биографический словарь. Т. 1-4. М., 1989-1999).

У **Висновках** А.С. Кухлев зробив узагальнення проведеного комплексного дослідження (С.189-194). Висновки повною мірою репрезентують положення основної частини дисертаційного дослідження. Відзначимо й той факт, що головні висновки дисертації знайшли відображення в публікаціях на сторінках наукових часописів України, в тому числі й у включених до переліку фахових.

Констатуючи наявність у дисертаційному дослідженні певної кількості лакун, помилок й недоробок, зауважимо, що число їх не є таким, яке може суттєво вплинути на нашу, в цілому, позитивну його оцінку. Підсумовуючи, зазначимо, що дисертація А.С. Кухлева є самостійним та логічно завершеним дослідженням. Здобувач продемонстрував знання досліджуваної проблеми, уміння опрацьовувати надбання попередників у дослідженні проблеми, критично аналізувати різноманітні історичні джерела. Введення ним до наукового обігу великої кількості матеріалів

особового походження (багато з них – вперше), заклало підґрунтя для наукового засвоєння актуалізованої ним джерельної бази широким колом дослідників історії і культури південноукраїнського регіону.

Актуальність і рівень розкриття поставлених проблем, новизна дисертації і ступень обґрунтованості винесених на захист наукових положень відповідає вимогам Порядку присудження наукових ступенів, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 року №567, а відтак її автор – Кухлев Антон Сергійович заслуговує на присудження йому наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни.

Офіційний опонент:

доктор історичних наук, професор,
декан історичного факультету
Запорізького національного університету

В.І. Мільчев

Засвідчую:

Вчений секретар ЗНУ

О.А. Проценко